

*Рибченко Людмила
(Київ)*

**МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ
ВИЗВОЛЕНИХ ТЕРИТОРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
у 1941–1943 рр.
(на основі фондової колекції Національного музею історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.)**

Тема визволення України від гітлерівських загарбників довгі часи в радянській історіографії була однією з провідних. Майже усі підручники з вітчизняної історії ХХ ст. мали розділ під назвою “Битва за Україну”. у ньому, як правило, розглядався перебіг військових операцій на території України у 1943–1944 рр., подавалися цифри безповоротних та санітарних втрат обох сторін, героїчні подвиги воїнів, масштаби матеріальних втрат, і кілька рядків присвячувалися радісній зустрічі визволителів з місцевими мешканцями та поповненню лав радянської армії добровольцями.

Практично поза увагою залишалися питання морально-психологічного шляху, який народ України пройшов за часів нацистської навали, адже окупація поставила його перед новим поворотом примхливої долі. Сталося так, що велика й густонаселена частина території Радянської України на тривалий час потрапила під вплив ворожої соціальної системи та ідеології. Населення було кинуте напризволяще й опинилося під впливом різних політичних й національних течій. Ці проблеми набули в сучасній Україні неабиякої актуальності і потребують детального дослідження.

Зауважимо, що окремих аспектів даної теми, на відміну від радянської ідеологічної історіографічної традиції, впродовж останніх 15 років тією чи іншою мірою торкалися В. Гриневич, М. Коваль, В. Король, В. Ніколаєць, А. Скоробагатов та декілька інших вітчизняних дослідників, але в їхніх працях здебільшого розглядалось питання морально-психологічного стану населення України в перший період війни, долі українських військовополонених та життя в окупації, хоч саме ці проблеми мали безпосередній вплив на стан населення під час наступальних боїв, сформувавши його ставлення до повернення Червоної армії та радянської влади.

Дана робота створена на базі оригінальних джерел, які відіграють першочергове значення для реконструкції атмосфери життя населення. Листи й особисті щоденники воєнного періоду, спогади учасників подій, архівні джерела, усні історичні свідчення дали змогу проаналізувати ставлення різних груп населення щойновизволеної Лівобережної України до повернення радянської влади та військової мобілізації. Водночас здійснено спробу розкрити деякі аспекти морально-психологічного стану воїнів радянської армії, що наступала, та її нового поповнення. Проте ці проблеми тісно пов’язані з соціальним зрізом населення та аналізом його життя в окупації. Як відомо, на території Лівобережної України, де оборонні бої тривали до 22 липня 1942 р., залишилась половина жителів.

Попри гасла радянської пропаганди про “єдиний радянський народ”, населення було різне. Політичні погляди та відчуття людей залежали від віку, освіти, місця проживання, життєвого досвіду, ідеологічних нашарувань тощо. Значною була й різниця у ставленні до радянської влади старшого і молодшого поколінь.

Молодші були дітьми в роки колективізації і голоду, їх не торкнулися терор і репресії. Режим не став для них соціально чужим, він обіцяв досить високу соціальну мобільність. Саме на молодь була орієнтована й потужна пропагандистська машина, яка закликала із зброєю у руках поставати на захист радянської Батьківщини.

Частина ж людей старшого віку, зокрема ті, хто пам’ятав, які меблі стояли в кімнатах комуналок, або де були їхні земельні наділи, жили в атмосфері недовіри. Вони вимушено приховували свої думки. Більшість з них були готові використати війну, як політичний інструмент для покращення життя.

Безумовно, була й частина людей, фанатично відданих більшовицькій ідеї та радянській владі.

Щодо ставлення українців до ворога, то в сучасній історіографії найбільш популярною є версія про те, що на початку вторгнення, потерпаючи від репресій сталінського режиму, який переслідував усе українське, пригнічував українську культуру та заперечував його власну історію, населення України покладало надії на німців, на визволення за їх допомогою від російського ярма і тому радо вітало нацистських вояків. Але коли німці розпочали масові вбивства населення, люди відвернулись від них та приєдналися до руху Опору¹.

Така версія є надто спрощеною й не до кінця об’єктивною стосовно, зокрема, Лівобережжя. Більшість населення цієї території було лояльно налаштоване до радянської влади. За національним складом значний відсоток належав росіянам або зрусифікованим українцям. Багато з них були переселені наприкінці 1930-х років на землі вимерлих від голоду українських сіл або направлені на розбудову великих промислових підприємств Донбасу та Криворіжжя. У своєму загалі це населення не чекало зміни від німців, але у той же час кожна людина мала власні відчуття, свої життєві історії, які й формували її ставлення до навколишніх подій і, власне кажучи, створювали загальний морально-психологічний стан. Ставлення до ворога та до повернення радянської влади у матері червоноармійця й у репресованого було різним.

Жителька Києва Ганна Трухан у перший день війни писала своєму синові: “Неможливо тобі передати те почуття ненависті до німецької кліки, яка затіяла цю війну (звичайно ж не робітники)... Твердо вірю в мудре керівництво нашою країною нашим улюбленим керівництвом. Рада, що змогла виростити захисника – тебе, синку. Будь спокійним, твердим, бо ти твердо знаєш, що захищатимеш...»². Жінка пережила окупацію. Її погляди на окупантів й на Червону армію до кінця залишились незмінними. Вона твердо вірила у повернення влади Рад, яка до кінця війни залишалась для неї найсправедливішою. У 1945 р. в листах до сина-льотчика жінка писала, щоб він обережно бомбардував Берлін, аби під його бомби не потрапили німецькі пролетарі³.

Це – яскравий приклад сприйняття війни та образу ворога через призму класової пролетарської солідарності. Зрозуміло, що морально-психологічний стан цієї жінки цілком залежав від ідеологічних стереотипів.

У той же час український письменник Аркадій Любченко, якого не раз переслідували органи НКВС, після відступу радянських військ мав абсолютно інші почуття: “Це було відчуття волі, незалежності. Нема засідань, зборів, нарад,

пленумів, конференцій... Нікуди не треба поспішати – вільний. Ні перед ким не треба звітувати, не тяжіє над тобою жахливий деспотично-бюрократичний п'ястук – вільний! Ніхто не втручається в твоє особисте життя, роби, що хочеш, як хочеш, аби лише загальним державно-політичним настановам ти не заважав. Вільний! Ніхто за тобою не стежить, хоч по інерції та все одно раз у раз озираєшся довкола, нікого ти не боїшся, хоч за звичкою все одно говориш іще притишеним голосом, невпевнено, як змовець. Аж не вірилось, довгий час не вірилось, що це вже інша дійсність, що я можу розпоряджатись собою і своїм часом, як тільки захочу. Надзвичайно відрадне відчуття!” – писав він у своєму щоденнику⁴.

Любченко сподівався, що з приходом німецьких військ Україна зможе позбутися радянського ярма та розплатитися зі своїми кривдниками: “Чекайте-но, чекайте, що вас іще спіткає. Розплата допіру починається. І за себе, і за друзів, і за розстріляного дядька Петра, і за засланого дядька Юлька, і за зруйноване гніздо наше в Животові, і за всю Україну.”⁵

Але марними виявились покладання на німців. Вже 23.12.1942 р. той же автор зазначав: “Ах, які ж вони справді дурні! Ніколи я не сподівався, все думав, що ставлення до нас, українців, це – якась політиканська хитрість, короткочасова й зумовлена вимогами світової дипломатії. Все думав я, що ось-ось настане поворот, рішуча зміна на краще, бо інакше буде пізно міняти ставлення. Але бачу, що вони й не думають його міняти. Уже давно бачу – і страшно боляче за себе і за них. Як ми помилились, в якій жахливій пастці опинились! Давно, давно вже бачу й день у день глибше переконаюсь. Мене це так вражає, що спочатку я просто не хотів самому собі у цьому зізнаватися. А вони? Зарозумілі, запаморочені “успіхом ” переможці! Такі прекрасні вояки і такі короткозорі політики, невковиристі дипломати! Як же вони помиляються – це фатальне, фатальне!”⁶ Марні сподівання стали особистою драмою письменника. Він разом з німецькими військами, що відступали, емігрував на Захід, де й помер у 1945 р.

У цілому ж, ставлення переважної частини пересічного населення України до ворога у 1941 р. можна назвати вичікувально-пасивним. Причиною цього були: невдачі Червоної армії на фронті у перший період війни, провал в Україні евакуації цивільного населення та військових мобілізації. Спостерігаючи за швидким й хаотичним відступом партійних та радянських функціонерів та незадовільною евакуацією промислових підприємств, люди, раніше лояльні до радянської влади, починали розуміти, що вона їх зрадила.

“...Київ зданий без бою. Вступили німецькі війська на мотоциклах, – писала 19.09.1941 р. у своєму щоденнику киянка Ніна Герасимова. – Мовчазно і холодно дивилися на них. На Хрещатику було жваво. Біля кожної крамниці тягли усе, що траплялося, особливо іграшки. Розбирали мішки загороджень. Але людей було мало. Боялися вийти. Вулиця була засипана уламками скла й папірцями.”⁷

Через два дні, неначе продовження цієї розповіді, читаємо запис у щоденнику іншої киянки – Ірини Хорошунової: “Місто не жило, а перебувало у якомусь дивному стані розгубленості, чекання, здивування, місцями навіть радості, крім тих місць, де не проходило почуття розпачу і жаху. Проте, починалося якесь життя...”⁸

Природнім для людини за будь-яких обставин є надія і намагання вижити. І люди виживали. В епістолярній колекції музею є значна кількість листів та спогадів. Та найбільш цінними є записи однієї персоналії в різні періоди, що

відворюють динаміку зміни психологічного стану та врешті-решт світогляд. Таки унікальні свідчення є у фондозбірні. Колекція думок, почуттів, вражень однієї людини дає змогу створити своєрідне філософське полотно життя, виткати на ньому різні відтінки і тембри людської душі. Прикладом може бути названий щоденник 27-річної киянки Ніни Герасимової, цитати з якого широко використані в цій статті.

Цю дівчину важко запідозрити в антирадянських або українських націоналістичних настроях. Вона закінчила Київський технікум харчової промисловості, працювала на Київському машинобудівному заводі. Своєї сім'ї не мала, жила з батьками. З перших днів війни поставилась до ворожого нападу реалістично: вирішила, що нікуди евакуюватися не буде – “Якщо мені суджено померти, то помру в Києві.”⁹

Напередодні нового 1942 . Ніна мріяла не про перемоги, а про мирне життя: “Кінець цього страшного 1941 року. Я з надією на краще вступаю у новий рік. Хотілося б, аби мама та я не хворіли, щоб скоріше закінчилася ця страхітлива війна... Скільки мільйонів людей зітхнули б з радістю.”¹⁰

Певні сподівання населення на покращення життя не справдилися. Декларація Е.Коха у грудні 1941р. не гарантувала людям жодних прав, крім свободи релігії. Цей брутальний режим виявлявся в усіх сферах економічного, політичного, культурного та особистого життя.

Восени 1941 . Україною прокотилася лавина знищення єврейського населення, що гнітюче вразило більшість нормальних людей.

“29.09.1941 . на світанку натовпи євреїв потягнулися по вулицях з вузлами, чемоданами, з дітьми. Видовище було важке, не було чути сліз, усі йшли мовчки.... Дізналися, що євреї розстріляні у Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Страшно.”¹¹ – писала у своєму щоденнику Герасимова.

Ця акція дещо зрівняла людей різних політичних таборів у своєму ставленні до окупантів. Багато хто зрозумів, що для завойовника наболілі проблеми репресованих, їх пережиті кривди є ніщо. Переможці мають власні погляди й плани.

Ярина Антоненко-Давидович – дочка репресованого українського письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича, згадувала з біллю: “Людяність” окупантів виявилась сповна, коли в Києві було розстріляно євреїв. Їх у місті залишилось ще багато, коли прийшли німці, до того ж, ті, що не змогли евакуюватись, були найбільш безпорадні, бідні, не мали підтримки у радянській влади. Не втекли саме ті, хто покладався на поблажливість німецького уряду, – члени родин репресованих або безпорадні старі чи малі інваліди. Згадую тітку Соню Діолбір – сестру чоловіка моєї московської тітки Галини. Вчителька німецької мови, тітка Соня почала працювати перекладачкою в німців. Два її брати були розстріляні під час репресій у 1939 р. За те вона ненавиділа радянську владу й шукала захисту в німців, не припускаючи, що її можуть теж розстріляти і лише за те, що вона – єврейка. Таких було багато”¹².

Жити в окупованому місті було важко. Катастрофічно не вистачало харчів. Ніна Герасимова потерпала також від нестачі палива, теплої одежі, ліків. “У місті повне безправ'я, ніякого забезпечення, жорстокість й знущання з боку німців”¹³. Ніна була змушена була “ходити на село”, обмінювати речі на продовольство.

Політика окупантів була спрямована на ліквідацію міст, як осередків української промисловості, з метою перетворити Україну на сільськогосподарську

базу Німеччини. Тому окупаційна влада не лише не налагоджувала постачання харчів міському населенню, а й взагалі заборонила їх довозити. Поліція раз-у-раз розганяла базири й забирала привезені продукти. Особливо потерпало населення великих промислових міст. У Харкові й Донбасі майже рік зовсім не діставало хліба, а в Києві – по 250–100 гр. сурогату. До того ж більшість міської людності лишалася без джерела існування, бо промисловість майже не працювала.

У березні 1942 р. у харківській газеті “Нова Україна” з’явилася замітка під красномовною назвою: “Не засмічуйте шлунок”. “На ринках нашого міста, – йшлося в ній, – можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що тим вони завдають собі великої шкоди. Макуха містить у собі багато клітковини, яка шлунковим соком людини не перетравлюється і тільки засмічує шлунок... Значно корисніше купити склянку соняшникового насіння та полускати його...”¹⁴. Така сама ситуація була в інших містах Лівобережжя.

“68-й день окупації – розповідає у своєму щоденнику І.О. Хорошунова. – Померла Оля. Помирала страшно. Ті жалюгідні крихти, якими намагалися їй допомогти, нічого не дали... Віру Дмитрівну німці вбили ще раніше. Вона вийшла з дому після 6 години вечора. Зараз такий засіб самовбивства. Німці вбивають тих, хто ходить після дозволеного часу. Ті, хто бажає померти, можуть лише вийти у цей час, як це зробила вона. Як знати, можливо вона й права, але коли я такі думки виказую Нюсі, вона вірно говорить: “Померти хочеш, так хоч зроби що-небудь, а то смерть ще однієї людини не має ніякої вартості, коли відбуваються такі події у житті цілого міста”¹⁵.

Ще одним страшним випробуванням для більшості молодого, здорового населення окупованої України стала брутальна практика масового вивозу окупантами сільського і міського населення, зокрема молоді, на примусову працю до Німеччини.

Розпочалася вона на початку 1942 р. на добровільних засадах. Коли ж люди дізналися, що “остарбайтерів” з України тримають в особливо важких житлових і харчових умовах, використовують на виснажливих і небезпечних роботах, в стані цілковитого безправ’я, під тиском постійних знущань, екзекуцій і терору, вони почали відмовлятися виїжджати й відправляти до Німеччини своїх дітей. Почалося своєрідне полювання на людей. Молодь вивозили під примусом, влаштовували облави, брали у заручники рідних тощо.

“Усе місто охоплене хвилюванням, забирають у Німеччину дітей від 14 років. На вокзалі твориться щось неймовірне. Масові похорони, сльози, істерики, крики, неприємності. Горе людське неможливо описати. Відношення до німців дуже вороже.”¹⁶ – пише Герасимова.

До кінця 1942 р. у неї формується відверто негативне ставлення до окупантів. 31.12.1942 р. вона зустрічає новий 1943 р. такими словами: “Кінчається цей страшний рік. Наступає Новий 1943 р., але я нічого від нього гарного не чекаю. Одна безпросвітна темінь...”¹⁷

У той же час методи боротьби радянських підпільників дівчину обурювали: підпал Хрещатика – “24.09.1941 р. почались вибухи й пожежі на Хрещатику. Палає Київ. Горять самі красиві вулиці. Неможливо писати, гнівом переповнюється серце... Яке злодіяння! Зруйнований центр без усілякої цілі.”¹⁸; мінування театрів – “У неділю 16.05.1943 р., перед самим початком вистави, усім наказали піти з театрів, оскільки усі вони заміновані й найближчими днями

повинні вибухнути. Говорять, що замінував художник театрів. Він затриманий. Безцільне вбивство своїх же людей – це варварство”¹⁹.

Ніна чекала на завершення війни, але це очікування більш схоже на повернення мирного минулого, ніж радянської влади як такої. Чутки ж про повернення сталінського режиму дівчину лякали.

“Дуже тривожно, фронт наближається. Говорять, узятий Ніжин. Багато хто бояться росіян, оскільки розповідають багато жахів. Погано, що росіяни так ставляться до мешканців міст, вони бояться й хочуть йти від своїх... 19.08.1943 р. говорила та товарній станції з харків'янами. Вони розповідали про знуцання росіян над мешканцями. Маса арештів, причому усіх жінок, які гуляли з німцями, арештовують і ображають... 17.09.1943 р.– перший день евакуації міста. Великий рух машин, завантажених речами і навіть меблями. Їдуть німці й українці з родинами. Багато хто не знає, що робити: їхати чи ні. Я залишусь, але боюсь, що після прийдеться йти без усього...”²⁰

Таким чином на 1943 р. населення міст, з одного боку було виснажене “новим порядком” окупаційної влади, з іншого – з тривогою очікувало повернення радянського життя, не знаючи, як керівництво поставиться до них.

Схожі відчуття переживало й сільське населення окупованої України. Початковий оптимізм селян перетворився з часом на бажання врятувати хоча б власне існування. За чотирирічним планом окупантів Україна мала стати хліборобською країною. Колгоспи й далі зберігалися. Спроби їх ділити були відразу припинені на тій підставі, що ще не прийшов час. У лютому 1942 р. окупанти оголосили давно обіцяну першу земельну реформу, але за нею, фактично, все лишилося по-старому. Лише наприкінці 1943р., коли радянська армія перейшла у наступ, загарбники пообіцяли ліквідацію колгоспів шляхом індивідуальної нарізки землі на двори, але на практиці до цього вже не дійшло. Приватна торгівля, здебільшого за винятком базарів й комісійних крамниць, була заборонена. Селянам наказали здавати продукти за визначеними кількостями й цінами. Дещо було збільшено плату за трудовні й скасовано обмеження індивідуально тримати худобу. В деяких колгоспах селянам у формі піднайму були прирізані присадибні ділянки.

“В колгоспах і радгоспах селяни працюють в каторжних умовах від ночі до ночі, – Йдеться у звіті ОУН про становище на південно-східних теренах України на початку 1943 р. – Майже всю ту площу, що її колись обробляли сотні тракторів, сьогодні мусить обробити хлібороб кіньми, волами, коровами. По закінченні хліборобських робіт німці гонять селян до робіт на шосе, залізницях чи промислових об'єктах (наприклад Дніпрогес). При всіх роботах, особливо при молоченні, строгий нагляд. За найменші провини, чи недосягнення в праці, а то й без причини, “для постраху”, б'ють людей, куди попало, байдуже чи це колгоспник, чи голова колгоспу, чи староста. При тому лають найбільше образливими словами... Вони є панами життя і смерті українського села. ...В області Кам'янська на трудівниць наклали додатковий податок по 17 центнерів картоплі з гектара присадибної ділянки, що, як відомо, звільнена законом від податку. З корови вимагають більше молока, як вона дає. Зрештою, корови майже усіх повідбирано. У деяких колгоспах залишилось тільки по одній корові. В кількох селах на Запоріжжі, де люди не хотіли обробляти землі колективно, а тільки індивідуально, відібрали у людей все зерно, навіть призначене на посів, оставляючи їм тільки по 6 пудів кукурудзи в качанах.. Вже під зиму 1942 р. українське село стояло перед маревом голоду. Як кажуть селяни в Донбасі: “Німці перевели нас на пташиний корм” або “Все вже бачили, а про таке й не

чучли: ячмінь і овес – оце й харч увесь! Тут і собака завилла б...”²¹.

Значна частина сільського населення Лівобережжя шукала підтримки у партизанів. “А на селі... на селі, казав мені днями Ф.Гладков, посилюється партизанський рух, дядько вже суне до лісу. Дядька-бо занадто протиснули з різними вимогами, обмеженнями та безапеляційним начальницьким грубим поведженням. А дядько, попри всю скруту і злигодні з советських часів, все ж таки вже звик, щоб з ним бодай на словах рахувались, обдурювали, але покликались на його самолюбство, ”незалежність”, “авторитетність”²², – писав у своєму щоденнику А. Любченко. Найбільш поширеною серед селянства на початок 1943р. він вважає таку сентенцію: “Дай Боже, щоб це минулося, а те не повернулося”²³.

Таким чином, на 1943 р. серед різних верств населення окупованої України сформувалось відверто негативне ставлення до німецьких окупантів. Ворога ненавиділи усі. Ті, хто постраждав від репресій, утисків радянської влади, зрозуміли безвиглядність і безглуздя орієнтації на чужого “визволителя”. Мешканці міст були вимучені голодом, безробіттям, нестатками. Селяни вже не думали виключно про землю, про власну десятину з чужого благословення, але про вигнання зі своєї землі чужинців.

Що ж до альтернативних політичних течій, яких на території окупованого Лівобережжя з’явилась велика кількість, то широку пропаганду міг вести лише український націоналізм. Робота проводилась похідними групами ОУН, що з’явились разом з німцями й діяли в усіх східних областях. Але з часом виявилось, що для гітлерівців збіжжя з України мало набагато більше значення, ніж політична проблема України. Провідники ОУН були арештовані, організація змушена була діяти підпільними методами. На агітацію націоналістів здебільшого відгукнулась та частина інтелігенції або селян, чиє минуле було пов’язане з участю у національно-визвольних змаганнях часів революції. Проникнути ж у широкі маси населення їм не вдалося. Не в останню чергу через те, що, попри привабливі гасла, люди пам’ятали, чим усе скінчилося на початку 20-х років й розуміли, що цей рух не має за собою значної збройної сили, а перемогти ворога мав сильніший. Це добре видно із звіту оунівця Бондаренка про події на Сумщині 10.07.1942 р.: “В Сумах, як і на всіх землях України, негайно по відступі більшовиків відновилося українське життя. Організовано “Просвіту”, українську газету, українці посіли багато урядів, почало оживати вільне життя. Та не надовго. Нові господарі скоро показали свої цілі... У нас багато інтелігенції. Частина її навіть дуже свідомо й щиро горнеться до праці для своєї національної справи. Але багато й байдужих, що або зовсім темні, або шукають лише наживи. Трапляються подекуди залишки московсько-більшевицьких впливів. Селянство в своїй масі виразно настроєне проти колгоспів і більшовиків, тільки подекуди є прибите й застрашене довголітнім більшовицьким терором і тепер уже новим. Робітництво багато рухливіше і активніше, але більш русифіковане, бо було між більшим, під безпосереднім натиском московського режиму. До нашого руху населення ставиться майже всюди прихильно. Самостійницькі гасла мають живий відгук. Кожен говорить: добре таки, щоб Україна була самостійною, але мало ще у них віри, щоб це було можливе...”²⁴

І все ж, не зважаючи на загалом негативне ставлення до німців, відсутність інших альтернатив, повернення радянської влади сприймалось населенням Лівобережної України досить неоднозначно. Частина очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність. Багато мислячих

людей, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності, почали розуміти шкідливу роль не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. Населення після війни чекало серйозних соціально-політичних змін, демократизації суспільства. Повернення радянської влади нерідко викликало почуття химерної суміші надії та страху. Певною мірою цьому сприяла активна німецька агітація та залякування населення. Нацистська пропаганда, яка всіляко мусувала тему “помсти більшовиків” населенню, що не з своєї вини опинилося під окупацією, як виявилось, мала рацію. Це стало зрозуміло вже з тих подій, що відбувалися в перших тимчасово відвоєнованих українських містах й селах.

Місто Лисичанськ Ворошиловградської області вперше було визволене 06.02.1943 р. Радянська влада протрималася тут декілька тижнів, але цього виявилось досить, щоб влаштувати місцевим мешканцям нові порядки.

“В м. Лисичанськ частини Червоної армії пробули більше 3 тижнів. За цей час вони не зробили нічого поганого – люди з нетерпінням чекали своїх, а коли вони прийшли, то з великою радістю зустріли їх. Червоноармійці і командири поводитись з населенням міста дуже гарно, навіть допомагали їм інколи в їх матеріальному відношенні. З приходом органів НКВС життя міста швидко змінилось. Почались арешти. Арештовували всіх тих, хто працював у німців, в управах та інших установах, і етапами відправляли в супроводі великих конвоїв у в’язниці. Через кілька днів роботи НКВС усі в в’язниці були переповнені. Велика частина заарештованих згодом була звільнена. До неї відносились ті, хто – по висловленню енкаведистів – працював “на користь народу”. Решта перед відступом червоних в невідомому напрямі була відправлена на схід... В даний час населення міста паралізоване. Фронт знаходиться зразу біля Дінця (Лисичанськ стоїть на березі ріки Донець). І тому, бажаючи відходу фронту, населенню однаково – чи то будуть у них червоні, чи німці”²⁵.

Наведені в донесенні провідника ОУН приклади негативного ставлення до людей, що пережили окупацію у Лисичанську, підтверджуються також документами, знайденими нами у колишньому партархіві. Так, зокрема, на одній з перших нарад партійних керівників Міловського району Ворошиловградської області голова РНК УРСР Л.Р. Корнієць застерігав, що допомогу місцевому населенню треба надавати таким чином, щоб воно розуміло, що ця допомога – не є обов’язком радянської влади. “Щоб вони не зрозуміли це так, що за усю цю війну винні інші, і ось ми вибачаємось й надаємо допомогу...”²⁶

Чутки про повернення командно-адміністративної системи з її більшовицьким екстремізмом, “надзвичайщиною” і намаганням взяти реванш за власні непробачені прорахунки, за “втрату обличчя” внаслідок воєнної катастрофи 1941–1942 рр. призвело до нагнітання паралізуючої атмосфери страху і підозри, взаємного відчуження поміж людьми.

Красномовним підтвердженням цього є цілком абсурдний для сьогоднішньої людини випадок, записаний ст. лейтенантом Клатаєвським Є.О. у грудні 1943 р.: “В одному з сіл вчителька розповідала: – Чоловіка мого убито на війні. Я молода. Хочеться жити. До мене чіплявся німецький офіцер. Немає виходу. Довелося йому віддатися. Так і жила з ним поки знову не прийшли красні. Але, на жаль! Я завагітніла. Народила сина. Що робити? Узяла я його з продовгуватим обличчям рудого чортеня за ноги та об землю. Смерть німецьким окупантам! – говорю. Так і розрахувалась з німецьким мізинком...”²⁷

Спостерігаючи чергові прояви тоталітарної системи, Олександр Довженко з душевним болем писав у щоденнику, що визволителі поводяться з визволеними

“брутально, недобре, а часом і жорстоко, як з у чомусь винними, ворожими, підозрілими, забуваючи, що Батьківщина – це не тільки земля, а й рідні люди, плоть від плоті якої вони є”²⁸.

Щодо ставлення щойновизволеного населення до радянських військових мобілізацій, то у ньому зійшлося багато чинників. Тут і щире бажання вигнання та відплати ворогові за наругу над власною землею, тут і намагання виправдатися чи просто зберегти собі життя, аби не бути розстріляним як дезертир за перебування на окупованій території, тут і просто психічна втома від пережитого й намагання скорішого кінця усьому тощо. На прикладах окремих життєвих доль та усних й письмових історичних свідчень спробуємо розібратися у настроях тієї частини населення, яке мало незабаром влитися до діючої армії.

Треба сказати, що у цілому відношення населення до Червоної армії значно різнилося від ставлення до повернення сталінського режиму. Люди вважали армію визволителькою й щиро чекали на її повернення. До того ж на Лівобережжі важко було знайти родину, в якій батько, чоловік або син не служили б у Червоній армії.

Прості люди не тримали образи за те, що армія не зуміла їх захистити та залишила напризволяще. Вони розглядали її як свою, рідну, і щиро вболівали за неї. “Ось вони і відступають. Вони дуже повільно йдуть. Усі запорошені, різного роду наші радянські війська. А ми були такі впевненні, що вони будуть й надалі захищати Київ. У місті барикади з мішків з піском, їжаки протитанкові рови. Доти в крамницях. Що це? Серце розривається від болю. Я все йду їм, нашим воїнам, назустріч. Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться... Очі їх відсутні... Я сідаю на лавку на бульварі й гірко ридма плачу. З ними іде життя. Чи доживу я до їх повернення?»²⁹ – писала 18.09.1941 р. у своєму щоденнику дружина радянського офіцера Ганна Лук’янова. Такі почуття болю, відчаю та надії відчувала тоді переважна більшість населення Лівобережжя.

У той же час, згідно з даними, зібраними у повоєнні часи Комісією з історії Великої Вітчизняної війни, на окупованій українській території залишилось 5,6 млн. військовозобов’язаних³⁰. Таку велику цифру часто списують на небажання українців воювати. Чи справедливо це?

У перші тижні війни радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові та ін. Здебільшого у великих містах воно так і було. Призовники, особливо молодь, були сповнені патріотичних почуттів. “Завтра день мого народження. Мені 23 роки. Усі ці роки я був сином вільного народу. Пишаюся. Сміло й легко мені йти у бій за честь слов’янського народу.”³¹ - писав у листі батькам в перші тижні війни червоноармієць В.В. Панкратов.

Проте патріотичне піднесення, що охопило міську молодь та радянських патріотів, виявилось нестійким і по мірі переможного німецького наступу стало швидко спадати. Причинами цього були поразки на фронті, погане керування військами.

Швидко просування ворога не дало змогу виконати Накази ГКО від 20.08 та 26.08.1941 р. про мобілізації військовозобов’язаних запасу від 35 до 45-річного віку та новобранців 1922–1923 р.н. Накази про призов військовозобов’язаних від 18 до 51 року на території Кіровоградської, Миколаївської, Дніпропетровської областей взагалі надійшли тоді, коли Кіровоград був вже 6 днів окупований ворожими військами, до окупації Миколаєва залишався тиждень,

Дніпропетровська – 2 тижні. Зрозуміло, що в таких умовах призови по даному наказу майже не відбулися.

Внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких було репресовано, на початку війни в армії панували безладдя та хаос. Сотні тисяч людей потрапляли в оточення, полон.

В часи окупації болісне враження на населення справляли приклади ганебного ставлення ворога до радянських військовополонених. На території України залишилось понад 3 млн. військовополонених³². За час окупації близько 816230 з них були відпущені по домівках, а понад 1,366 тис. – розстріляні або закатовані в нелюдських умовах концтаборів³³. Заподіяна на очах мирного населення насильницька смерть людей, що склали зброю, збурювала й закликала до помсти.

Були випадки, коли на ґрунті розправ з військовополоненими серед місцевого населення з'являвся навіть певний міфічний епос: “Зайшли у хату. Там нікого не було, крім старого діда, що лежав на ліжку, не маючи сил підвестись. Розговорились, і згадав старий, як німці полонених привели в село. Змучені вони, жалюгідні, побиті. Дорога у пилу чи обличчя бійця - не розібрати. Але що чекало бійців, вони не знали. – Ось там, бачили ви – ліщина за селом. Туди зігнали їх і бомби кинули з літаків на беззахисний натовп людей. Земля здригалась, вікна вилітали і крик і стогін усі чули тоді. Про допомогу молили ваші брати. І бачив я, як посміхались рожі катів. Вони були задоволені випробуванням вибухової сили своїх бомб. Хто живий залишився або тільки поранений - штиком тих добили бузувіри. Те місце люди у нас обходять. “Ліщиною смерті” називають його тепер. Говорять, що там не поховані небіжчики ходять вночі. Говорять, що один лейтенант, якого допитували розпеченим залізом і, не домігшись відповіді, прив'язали до автомашини й відтягли у лощину, ночами виходить на бугор, як привид майбутньої перемоги...”³⁴

Для радянського керівництва військовозобов'язані, які залишились на окупованій території, були “ворогами народу”. Сумнозвісний наказ № 270 від 16.08.1941 р. оточенців, військовополонених оголошував “зрадниками”, “дезертирами”, сім'ї яких підлягали репресіям.

Але чи лише про змиття з себе вини перед владою думали колишні червоноармійці? Більшість з них, хто пережив окупацію, були сповнені рішучості зі зброєю в руках вести боротьбу з ворогом далі.

“Не можу я забути багато чого. – Писав у своєму щоденнику в 1943 р. військовополонений Олесь Гончар. – Не можу забути, як мене на станції в Білгороді німець ударив обривом вірвовки. Я обернувся і мовчки дивився на нього. У нього було обличчя не люте, очі не сердиті, спокійні. Він ударив мене без ненависті, здається, а просто так, як погонич свого коня. І я зрозумів, що це в них прийнято, що це в них у крові, це не злочин, а просто “треба” для “нижчих людей”. Він був з вигляду з освічених, інтелігентних людей. Може, навіть поклонник Шиллера або Гете! І я тоді зрозумів, що моя ненависть буде невмируща і я не звикну, не примирюсь, поки буду жити...”³⁵ Призваний знову до діючої армії у 1943р. майбутній письменник закінчив війну кавалером трьох медалей “За відвагу” та ордена Слави.

У ході визволення нерідко траплялися випадки, коли колишні військовополонені, маючи певний військовий досвід й навички користування зброєю, часто організовували збройну допомогу військам, що наступали, добровільно вливалися в ряди червоноармійців. Так у м. Білолуцьку Ворошиловградської області німецькі частини сім днів тримали оборону міста.

Допомоги радянським частинам у наведених гармат на ворожій штаб та інші об'єкти надавав військовополонений, якому місцеві мешканці дали прізвисько "Ванька-лейтенант"³⁶. Військовополонені сіл Ворошиловградської області: Ново-Спасівка (24 чол.), Фащівка (40 чол.), хут. Петровський (250 чол.) та інших одразу ж після визволення добровільно поповнювали лави радянських військових частин³⁷.

З піднесеними патріотичними почуттями чекали свого призову в армію і молодь, яка підросла за час окупації. «Про політику у нас ніколи не вели розмов. Життя йшло своїм звичаєм, і ніхто ніколи не висловлювався ні про вождів, ні про партію... Після батькового арешту мати категорично заборонила заводити балачки на цю тему. А за окупації взагалі стало не до того. Німців ми не любимо, тут нічого не скажеш. Ішла війна, гинули наші рідні, знайомі, та й народилися ми за іншої доби. Нова влада здавалась нам набагато гіршою. Німці – вороги, з цього приводу не могло бути іншої думки»³⁸ – згадує у своїх спогадах син репресованого – Юрій Черкісов.

18-річний П.Гершкович, мобілізований у 1943 р., у своєму останньому листі перед Дніпром писав батькам: "Любі мої. Коли ви будете читати цього листа, якщо він дійде до вас, мене вже не буде серед живих. Незабаром бій і у випадку моєї загибелі цей лист буде відісланий вам. Не сердіться на мене. Мені не хочеться засмучувати вас, я вас дуже й дуже люблю й знаю, сам для вас дорожчий за все. Адже я у вас один. Але війна є війна. Я завжди мріяв і думав, що ви ніколи не отримаєте цього листа, я вірив у свою зірку, але війна без жертв не буває. Хочу вам сказати, що в останніх рядах я не був і не буду, що чудово розумію своє завдання. Знайте, що я не посоромив ні честь народу, ні честь свого ім'я. Живіть й не горюйте довго. Я вірю в нашу перемогу, вірю в те, що я віддав усе для вашого щастя... Не сумуйте занадто довго. Нехай ненависть до ворогів і любов до рідної землі ще міцніше увійде у ваше серце..."³⁹

Таких прикладів можна навести багато. Але від самого початку проведення Червоною армією мобілізацій населення, яке раніше перебувало на окупованій території, правилом стала практика кидання нового поповнення у бій без зброї, без навчання іноді навіть без присяги й не обмундированими. Це значно більше нагадувало жорстокий акт помсти, ніж надання можливості українцям помститися своїм кривдникам – німцям.

У донесені про перше визволення Лисичанська наведені й такі факти: "Чоловіки, які не виїхали з німцями, по приході до міста червоних добровільно вступили в ряди Червоної армії; ті, що не пішли добровільно, були змобілізовані (роки: 1888-1925) і, не дивлячись на те, що ніколи до цього часу не служили в армії і не вміють користуватися гвинтівкою, були відправлені на передову лінію фронту. Обмундирування їм не давали, і тому матері й жінки дуже легко відшукали після відступу червоних серед убитих і ранених червоноармійців своїх чоловіків і синів"⁴⁰.

Підтвердження вищенаведених фактів знаходимо у Книгах Пам'яті України. У перші два тижні після визволення Лисичанська на його околицях загинули щонайменше 89 щойномобілізованих мешканців, серед яких 34 – вісімнадцятирічних юнаків⁴¹.

Також німецькі джерела повідомляли, що після першого взяття Харкова у місті було мобілізовано до Червоної армії 15 тис. чоловіків віком від 15 до 45 років, яких негайно без підготовки послали на фронт. Ці чоловіки були вдягнуті у власний цивільний одяг і майже не мали зброї – 1 гвинтівка на 5–10 чоловік⁴².

Чутки про грікі долі нового українського поповнення швидко розповсюджувались серед населення. Відношення до призову ставало дедалі негативнішим.

Звістку про визволення Києва й мобілізацій до Червоної армії Ніна Герасимова зустріла у селі Настрашка Рокитнянського району Київської області. Сама дівчина ніякого відношення до мобілізацій не мала, але спостерігала реакцію місцевого населення. “6 січня 1944 р. В село увійшли наші. Справжні російські сибіряки. Молоді, бадьорі, впевненні у Перемозі... В селі багато вбитих, хто плаче, а хто радіє приходу чоловіків, синів. Війна для мене закінчена. Я збираюсь додому. Але українці не раді, що їм знову прийдеться йти на фронт. Настрій в усіх похмурий.”⁴³

Колишній бойовий офіцер-піхотинець О.З. Лебединцев у своїх спогадах згадував: “Бачу, що хазяйка чимось не задоволена і з неприязню ставиться до нашого приходу. Питаю її відверто: “Ти що – не рада нашому приходу?” Замість відповіді чую питання: “Це шо ж тепер мого чоловіка заберете на війну?” “А як же ж, не все ж йому сидіти біля твоєї спідниці з сорок першого, хай повоює.” “Так там же його можуть вбити?” “А як же, кожен день вбивають кого-небудь.” “Ну от, а ви ще питаєте, чи рада я вам чи ні. Чорт вам радий!” – така відвертість для нас була новою. Комендант штабу узяв автомат й наказав жінці виходити з хати. Вона була так приголомшена, що навіть не робила ніяких спроб супротиву й пішла уперед. За будинком вона отямилась й почала просити вибачення. Але Мітрюшкін вже зав’язував їй хусткою очі. Потім прив’язав її до абрикоси й зробив кілька пострілів у землю. Від страху жінка повисла на вірьовках. Після чоловік її відв’язав й огородами повів до рідні. Це був для неї найкращий урок у порівнянні з можливим, аби вона потрапила до рук особистів”⁴⁴. Описаний ветераном випадок свідчить не лише про приклад незадовільного ставлення до мобілізацій, а й підводить нас до питання морально-психологічного стану в армії та її ставлення до визволеного населення та нового поповнення.

Починаючи з Курської битви, Червона армія захопила стратегічну ініціативу на всьому радянсько-німецькому фронті і вже не втрачала її до кінця війни. Із середини 1943 р. майже за всіма показниками (жива сила, техніка тощо) радянські війська переважали війська вермахту у кілька разів. За 1943 р. чисельність військ зросла майже вдвічі. Але серед радянського військового командування продовжували діяти сталінські накази – “не шкодувати сил і не зупинятися перед жодними жертвами”. Це відбивалося на морально-психологічному стані рядового та сержантського складу діючих військ. Сьогодні про настрій у Червоній армії ветерани усе частіше говорять, що після Курської битви вони були злими. Армія була злою не лише до ворога а й до своїх, до себе.

“Сьогоднішня людина – пише у лютому 1942 р. фронтовий кореспондент Юрій Нагібін – уся розчавлена обов’язком або, можна сказати, розчинена у величезній стихії боргу, під яким розуміється в самому широкому сенсі – народ, держава, справа. Усі ми з людей перетворилися на людей справи. Справа триваліша за нас, вона передається у спадок, а людей у нас багато. Ми всі взаємозамінні... Це почуття взаємозаміни не стільки вроджене, скільки виховане в нас державою. Виховане, включаючи й ту неповагу до нас держави, яка переходить в особисту неповагу, у відсутність впевненості в те, що ти дійсно маєш право на існування. Не можна цінувати своє існування в країні, де стільки людей. Тому ми й воюємо добре.”⁴⁵

Таку армію побачили мешканці щойновизволених українських міст і сіл. 86-літній дід Яхрем, житель с. Красна Слобідка Обухівського району Київської області, згадував, що у листопаді 1943 р., коли вже німці відступали, в їхньому селі затрималась невеличка група. “У кінці городів, на горі, три німецьких солдати обладнували кулеметне гніздо, поставили міномет. Під вечір городами в напрямку левади почали наступати наші солдати: молоді, років по 19–20, худі, виснажені, брудні, зголоднілі, в обмотках. Німці відкрили стрілянину, перші почали падати, а на їх місце ідуть і йдуть діти. Я підійшов до одного з них, крайнього і кажу, що не треба йти в лоб, німців тільки троє, їх можна обійти справа або по рівчаку з лівого боку. “Такий наказ, дід”, – відповів солдат. Я пішов до іншого – відповідь одержав ту ж саму. А солдати йдуть і падають... Я вийшов на городи: вони були всіяні трупами...”⁷⁴⁶ Дід не розумів, кому були потрібні такі зовсім невинуваті й колосальні жертви, але через кілька днів у село приїхав польовий військкомат і настала черга “виконувати наказ” вже новому поповненню з Красної Слобідки. Чужі і свої визволителі, як згадував дід, були поховані у центрі села. Потім на їхній могилі було встановленоobelisk...

Нове поповнення з українських міст і сіл потрапляло в армію людей, переможених тоталітарною системою. Йому годі було чекати на розуміння, на співчутливе ставлення до себе як рядових, так і офіцерів.

Це розумів лейтенант Олекса Максимейко. Дізнавшись про долю брата, що був у полоні, він у своєму щоденнику лише констатує його жорстоку подальшу долю, але при цьому не заперечує такої самої долі й відносно себе: “Я вперше за два з лишнім роки отримав лист з дому. Петьку (молодший брат) німці угнали в Німеччину, а Сашко (старший брат) був у полоні й по приходу нашої армії пішов на фронт... Жорстока доля дісталася Петрові – він у Німеччині, ніколи більше мені його не побачити. Ох життя, життя. Що тільки наробила ця проклята війна. Сашкова доля теж жорстока. Якщо він і буде живий, то хорошого нічого з того не буде. Про себе нема чого й говорити. Я не знаю, що буде зі мною завтра...”⁷⁴⁷ Раніше він писав “22.10.1943 р. Вдень у запасний стрілецький полк пригнали багато “вояків” з визволених областей, які були у німців більш ніж по 2 роки. Удома, звичайно, можна було воювати, а тепер їм теж доведеться сьорбнути фронтового життя...”⁷⁴⁸

Квінтесенцією ставлення воїнів діючої армії до поповнення з визволених земель, є інтерв’ю ветерана Великої Вітчизняної війни Іллі Лазаровича Мар’ясіна. На питання кореспондента про випадок на фронті, який запам’ятався йому він пригадав яскравий епізод, що дуже влучно змальовує процес мобілізації. “Коли визволяли українські міста, то польові військкомати моментально організовували призов населення в червону армію. Проїжджаючи вздовж околиці великого села, ми побачили велику чергу людей, які чекали призову й купчилися біля будинку, на фасаді якого збереглася передвоєнна вивіска “Укр. М’ясо”. Дуже символічно... Подумав тоді, що це стосувалось й до нас...”⁷⁴⁹

Таким чином, на початку свого визволення Лівобережна Україна чекала на повернення Червоної армії. Населення жадало помсти ворогові, плекало надію на те, що влада разом зі своїми людьми, переживши такі страшні випробування, зміниться на краще, пом’якшає її ставлення до людей, відбудуться зміни в соціальній та економічній сферах. Але перші ж приклади встановлення радянської влади у визволених містах та селах показали усю марність таких надій.

Одразу ж у ході визволення почалися і військові мобілізації місцевого населення до діючої армії, які одночасно ставали продовженням бруталного ставлення до життя людини у радянській армії та перетворилися у жахливу форму помсти за перебування в окупації.

Annotation

The research work is based upon original historical sources: private letters, personal diaries etc. and aims at reconstructing morale and psychological state of various social groups in Left-bank Ukraine under the Nazi occupation as well as their attitude to the restoration of Soviet power and Soviet military mobilizations. Meanwhile the author attempts to cover certain aspects of morale and psychological state of the advancing Red Army servicemen and reinforcements.

---

¹ Косик В. Україна під час другої світової війни 1938-1945. – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1982. – С. 122; Історія України. – Львів, 1996. – С. 299; *Субтельний Орест*. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 566.

² Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (далі НМІВВВ), КВ - 51087.

³ Фонди НМІВВВ, КВ–51090.

⁴ *Любченко А.П.* Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник. – Х., 2005р. – С. 362.

⁵ Там само. – С. 82.

⁶ Там само. – С. 250.

⁷ Фонди НМІВВВ, КВ –207916.

⁸ Хорошунова И.А. Первый год войны. Киевские записки // Киевский телеграф. № 16 (258), 2005. – С. 12.

⁹ Фонди НМІВВВ, КВ–207916.

¹⁰ Там само.

¹¹ Фонди НМІВВВ, КВ–207916.

¹² *Голуб Я.Б.* Мій батько – Борис Антоненко-Давидович. Спогади. – Полтава, 1995. – С. 82.

¹³ Фонди НМІВВВ, КВ–207916.

¹⁴ Нова Україна. – 1942. – 19 березня.

¹⁵ Фонди НМІВВВ, КВ – 77379.

¹⁶ Фонди НМІВВВ, КВ –207916.

¹⁷ Там само. – С. 32.

¹⁸ Там само. – С. 16.

¹⁹ Там само. – С. 43.

²⁰ Там само. – С. 51.

²¹ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941-1955. – К., 2005. – С. 167.

²² *Любченко А.П.* Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник. – Х., 2005р. – С. 186.

²³ Там само. – С. 112.

²⁴ ОУН-УПА на Сумщині: Т.1. – Київ, 2006. – С. 21.

²⁵ *Сергійчук В.* Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955. – К., 2005. – С.196.

²⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 46. – С.147.

²⁷ Фонди НМІВВВ, ТФ- 1857.

²⁸ *Довженко О.* “Україна в огні”. Кіноповість, щоденник. – Київ, 1990. – С. 176.

²⁹ Фонди НМІВВВ, КВ–212243.

³⁰ *Гриневи́ч В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси:В 3 т. — К., 2004. Т. 2 : Радянський проект для України. — С. 192.

³¹ Фонди НМІВВВ, КВ–59156

³² *Литвин В.М.* Україна у Другій світовій війні (1939-1945). – К., 2004. – С. 139.

³³ Там само.

³⁴ Фонди НМІВВВ, ТФ–1857. Щоденник ст. лейтенанта Клатаєвського Є.О.

³⁵ Фонди НМІВВВ, ТФ–4157.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф–4620. – О-3. – Спр. 351. – Стор. 37.

³⁷ Там само.

³⁸ *Чикирисов Ю.* Шпана з Євбазу: Повість та оповідання. – К., 2005. – С.103.

- ³⁹ Фонди НМІВВВ, КВ – 192967.
- ⁴⁰ *Сергійчук В.* Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. – К., 2005. – С. 197.
- ⁴¹ Підрахунки виконані автором по Книзі Пам'яті України. Луганська область. 1994. – Т. 1.
- ⁴² Політична історія України. XX Століття. Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С. 224.
- ⁴³ Фонди НМІВВВ, КВ–207916.
- ⁴⁴ *Мухин Ю., Лебединцев А.* Отцы – командиры. – М., 2005. – С. 195.
- ⁴⁵ *Нагибин Ю М.* Дневник. – М. 2001. – С. 18.
- ⁴⁶ *Клименко Иван.* Бувальщини Красноі Слобідки.// Урядовий кур'єр. 6 жовтня 2007. – № 184. – С. 11.
- ⁴⁷ Фонди НМІВВВ, КВ–221484/1.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=493&Itemid=21.